

# ИЗСЛЕДВАНИЯТА НА МИХАИЛ АРНАУДОВ ВЪРХУ ПСИХОЛОГИЯТА НА ЛИТЕРАТУРНОТО ТВОРЧЕСТВО

*Стойко Лазаров*

## 1

Интересът на Михаил Арнаудов към психологията на литературното творчество се формира в началото на века главно по време на специализациите му във Франция и в Германия. Но като трайно направление в научната му работа този интерес се утвърждава с неговото избиране за преподавател в Софийския университет (1908). След този период на „натрупване“ са първите му статии и изследвания по психология на творчеството: „Поетът като наблюдател“ (1911), „Към психографията на П. К. Яворов“ (1913), „Развой на литературната психология“ (1916) и др.

М. Арнаудов разработва психологията на творчеството не като самостоятелна научна дисциплина, а като дял от „литературната наука“, предмета, задачите и състоянието на която излага в труда си „Увод в литературната наука“.<sup>1</sup>

Според този труд „предмет“ на литературната наука е „самата литература“, схваната като „словесно произведение, което никне от творческо настроение и има художествена форма“<sup>2</sup> Това определя двата „главни белега“ на литературата като предмет на специално изследване: „един психологически“ — продуктивното състояние, „въдъхновението“, и един „естетически“, който се отнася до „външната, езиковата страна“ на готовото дело. „Без творческо настроение и без художествен стил — пише М. Арнаудов — не може да се мисли ни едно истинско произведение на литературата.“ В този смисъл литературната наука може да се схване „по същество“ като „наука за принципите на творчеството“.<sup>3</sup>

От така очертания „предмет“ произтичат задачите на литературната наука. Първата задача се отнася до „психологията на творчеството“ в качеството ѝ на „теория за духовен живот и творчески процес у литературната личност“.<sup>4</sup> Втората задача е в областта на „литературната морфология“, която държи сметка за „класификацията“ на литературните произведения по род и вид, за тяхното „потекло“ и за „насоките на изображението“ в литературата като цяло — лирика, драма, епос. Но наред с необходимостта да се разкрият „механизмът на творческия дух“, възникването на литературните произведения и формално-стилистич-

<sup>1</sup> М. Арнаудов. Увод в литературната наука. Задачи — история — съвременно състояние. С., 1920.

<sup>2</sup> Пак там. с. 3.

<sup>3</sup> Пак там, с. 6.

<sup>4</sup> Пак там, с. 17.

ните им качества и особености трябва да се държи сметка и за „първите причини“ и „крупнейши явления“, които обуславят създаването на едно или друго произведение на изкуството и израстването на един или друг творец. Тук встъпва в своите права „философията на литературното развитие“<sup>5</sup>. С други думи, задачите на литературната наука се свързват главно с „психологията на творчеството“, с „литературната морфология“ и с „философията на литературното развитие“.<sup>6</sup>

Включена в системата на литературната наука, психологията на творчеството трябва да даде отговор на „генералните въпроси“ за творческата дейност — причините за творчество, „вътрешния механизъм“ на процеса, неговата последователност и т. н. Но според М. Арнаудов липсва единство при изясняването на тези въпроси и общото състояние на литературната психология“ в Западна Европа до началото на XX в. е незадоволително.<sup>7</sup> При това наред с „неудовлетвореността“ от „развоя на литературната психология“ в неговия очерк правят впечатление и други неща. От една страна, резервираността му към резултатите от „лабораторно-експерименталните проучвания“ за творческата дейност (Фехнер, Вундт) и явното му предпочитание към „индивидуално-психологическата анализа“, основана на т. нар. „разпитна метода“ или „тест“ по „английската терминология“ (А. Бине). За това „предпочитание“ говори неговият „психографски очерк“ за П. Яворов. От друга страна, М. Арнаудов съзнава необходимостта от създаване на стройна теория за творческия процес и наред с „французина Алфред Биней“, който прилага „разпитната метода“ при индивидуално-психологическите си изследвания, цитира Р. Мюлер-Фрайенфелз, В. Дилтай, Т. Рибо и др. Сам той предприема решителен опит в това направление чрез създаване на капиталния си труд „Психология на литературното творчество“.

Сложността и разностранността в научните търсения на М. Арнаудов по психология на литературното творчество са свързани както с личностната му (професионална) насоченост, така и с търсенията в съвременната му европейска наука. С други думи, неговите изследвания по психология на творчеството имат програмно-методически (Увод в литературната наука), теоретико-оценъчен (Развой на литературната психология) и конкретно-експериментален характер (Към психографията на П. К. Яворов). Те подготвят и осигуряват създаването на фундаменталния труд „Психология на литературното творчество“ като дял от общата „литературна наука“. Но тръгвайки от спецификата на творческия процес в литературата, М. Арнаудов създава условия за разгръщане на психологически изследвания за творческата дейност в цялото ѝ многообразие и сложност, т. е. създава условия за развитието на психологията на творчеството като самостоятелна научна дисциплина.

## 2

Взгледите на Михаил Арнаудов за психологическите страни и особености на творческата дейност се формират в края на миналия и началото на нашия век в кризисен период от развитието на психологията като фундаментална наука. През този период се обособяват най-общо две концепции за психичното — на Вундт и на Сеченов.

<sup>5</sup> М. Арнаудов. Увод в литературната наука. Задачи — история — съвременно състояние. С., 1920, с. 18.

<sup>6</sup> След около половин век М. Арнаудов споделя: „Литературознанието обхваща три главни дяла на изследването: литературна теория, литературна история и литературна критика.“ Той лично се интересува главно от първия дял „с оглед към една обща теория на литературното творчество“, като спира вниманието си „първо на психологията и морфологията на поетическото творчество“ — Искра Арнаудова. Михаил Арнаудов — човекът и ученият. Литературна анкета и характеристика. С., 1977, с. 156 и сл.

<sup>7</sup> М. Арнаудов. Развой на литературната психология. Исторически очерк. — Год. на СУ, XII, 1915/1916, с. 7 и сл.



Според Вундт основанията на психиката са заложени в самата нея, което води до обособяване на „съзнанието“ като самостоеен свят със свой строеж и причинни връзки, различен от съществуващия вън от него — т. нар. „психофизически паралелизъм“, според който психичното и физичното („физиологичното“) са „независими субстанции“ със своя структура и закони.

Сеченов извежда психичното от закономерности, действащи вън от неговите предели — т. е. приема за изходно не човешкото съзнание, а най-простите актове на организма, свързани с биологическото му съществуване и осъществяващи се чрез „чувствуванията-сигнали“. Психичното за него е неотменна, по необходимост създава се функция на организма, а не особена същност, действаща „вън“ или „паралелно с телесния причинен ред“.<sup>8</sup> В този смисъл той отнася към „предметното съдържание на психологията“ не „елементите на съзнанието“, а „елементите на мисълта“, под които разбира „съчетания от рефлекс“ — т. е. „форма на двигателната активност на организма“.<sup>9</sup>

Безперспективността на Вундтовата концепция за „съзнанието като затворена структура“ се проявява в края на миналия век. Развихрилата се атака срещу него е добре позната на М. Арнаудов. Тази атака се изразява главно в търсенето на обективни критерий за изследване на психичното.

Вундт строи експерименталната работа в своите лаборатории по формулата „дразнител-реакция“, при което към психичното се отнася само „реакцията“ в качеството ѝ на даден в самонаблюдението факт. Експерименталното направление след него изследва и реалната човешка дейност в естествени условия (а не в условията на експеримента) и със самото това се насочва към друг критерий за разкриване на психичното. В този преход от затворените сфери на съзнанието към изследване на психичното чрез дейността се създава „диференциалната психология“ като клон от общата психология със задача да извежда общите закономерности на психическия живот чрез систематизиране на индивидуалните различия между хората или между групи от хора в естествените условия на многообразието им дейност. Едно от ярките имена в тази нова наука е А. Бине.

Михаил Арнаудов, познавайки не една психологическа школа и направление и придържайки се не към дадена психологическа концепция, а проследявайки по възможност противоречивото движение на психологическата мисъл в исторически аспект (от Аристотел до Джеймс, бихевиористите и гешалтпсихологията, сам слушал лекциите на В. Вундт), се стреми да открие и систематизира онова психологическо знание, което му е нужно за разкриване на сложния и противоречив характер на художественото творчество като вид човешка дейност. Но независимо от обширните си познания по психологията той клони към формираната се в края на миналия век „диференциална“ (или „индивидуална“) психология.

Характерно за „диференциалната“ (индивидуална) психология е, че насочвайки се към изследване на индивидуалните различия в психическия живот, тя се формира главно като „количествена“ дисциплина, изучаваща вероятностната закономерност на психическите явления чрез систематизиране на огромно количество данни в определен ред.

Това движение от частното към общото, от многообразието към закономерността е присъщо на цялостния подход на М. Арнаудов към процесите на художественото творчество. Самата структура на неговото изложение в литературно-психологическите му изследвания разкрива индуктивния характер на подхода му. Той не бърза със своите изводи — излага първо огромен доказателствен материал, често с противоречиви оценки от частен характер, и чак тогава с няколко думи прави теоретическия извод.

<sup>8</sup> М. Г. Ярошевский. История психологии. М., 1976, с. 442.

<sup>9</sup> М. Г. Ярошевски. Психологията през XX в. С., 1977, с. 28.



М. Арнаудов е свързан с „диференциалната“ психология (в частност с Бине) и в друго отношение — чрез стремежа да се изследват не толкова „низшите“ (чувствителност, бързина на реакциите и пр.) психически функции, а главно „висшите“ — интелект, въображение, памет и др., — защото тези именно функции осигуряват успешното изпълнение на сложна човешка дейност, каквато е литературното творчество.

Характерно за М. Арнаудов още е, че макар да цитира даден автор, той не приема обикновено цялостната му философска или психологическа концепция, а ползува само резултатите от конкретни експериментални изследвания (Вундт, Джеймс и др.).

Определено влияние върху философските възгледи на М. Арнаудов оказва немският учен-идеалист Велхелм Дилтай. При изграждане на философската си концепция Дилтай изхожда главно от принципите на Хегел. Той обособява „духовното“ от материалния свят („природата“) и отделила науките за „природата“ от науките за „духа“. В резултат характеристиките на психичното се извеждат не от „органическият“, а от „историческият“ живот, като „чисто човешка форма на жизнена дейност“.<sup>10</sup> В центъра на „историческият“ живот Дилтай поставя „човешкото преживяване“ като синтез и израз на собствен опит, а основа на всяка наука, изучаваща „духовното“ (и „историческото“) — психологията. Характерно е, че „структурата на отделната личност“ той съотнася със съществуващите „форми на културата“ в дадено общество, при което по отношение на изкуството тези форми не са задължителни за твореца, но тяхното „познаване“ е основа за постигане на „оригиналното“ и мярка за неговото „разбиране“.

Философската концепция на Дилтай се насочва както против „материалистическата теория за общественото развитие“ — откъсване на „духовното“ (и „историческото“) от материалното (природата), така и срещу материалистическия „детерминизъм“ на психическите явления.<sup>11</sup>

М. Арнаудов е близък на стремежа у Дилтай „структурата на отделната личност“ да се съотнася с „формите на културата“ в дадено общество; анализът на творческата дейност да започва с психологическа характеристика на поета, разкриваща съдържанието и насочеността на неговия „вътрешен опит“; в центъра на творческата дейност да се поставя „преживяването“, „чувството“ на твореца като синтез и израз на неговия „вътрешен опит“. Но той не приема откъсването на „духа“ от материалния свят, а се стреми към материалистически детерминизъм на психическите явления.

На М. Арнаудов е присъщо (както на материалистите) да отчита ролята на природната среда, на икономическия живот в дадено общество, на обществено-политическите условия за формирането и развитието на духовната атмосфера, в която се създава личността на твореца, индивидуално-психологическите качества на този творец. В същото време тази система от фактори е дадена при него „едно до друго“ — или „едно след друго“, — а не като диалектически противоречива взаимовръзка на явленията. Това разкрива до голяма степен стихийно-материалистическият характер на неговия възглед за явленията на литературата, защото, насочвайки се към материалистическо обяснение на творческия процес, изтъквайки зависимостта на твореца от материалните условия и социалните отношения в дадено време, той не успява да разкрие последователно нито сложната диалектика на тази система от фактори, детерминиращи психическия живот и творческата дейност на поета, нито зависимостта на „социалното“

<sup>10</sup> Вж. М. Г. Ярошевский. История психологии, с. 294; Философски речник. С., 1968, с. 136; М. Арнаудов. Развой на литературната психология, с. 32; Philosophen Lexikon, I, Berlin, 1950, с. 244—248.

<sup>11</sup> М. Г. Ярошевский. История психологии, с. 295.



(или „историческото“) от икономическите отношения и начина на производство в дадена общественно-икономическа формация.

Тази непоследователност на неговия подход към творческия процес в литературата разкрива нестабилността на някоя от постановките му за причините на творческата дейност и нейния характер.

Бъв връзка с философския подход на М. Арнаудов към явленията на литературата той често е изтласкван и на „позитивистки позиции“<sup>12</sup>. Това има своите основания, доколкото в неговите литературно-психологически изследвания най-стина се придава изключителна важност на „непосредствения опит“, на „наблюдаемите“ в практиката явления. Но този „позитивистки“ подход не е абсолютизиран при М. Арнаудов. Наред с „атомистичното“ изследване на творческата дейност като комплекс от усещания, възприятия, представи и т. н., разкриващи съдържанието на жизнения опит на твореца (вън от който няма творческа дейност), той се домогва и до възгледа за сложността и взаимообусловеността на творческия процес като единство на „вътрешна“ (главно „психическа“) и „външна“ („физическа“) активност. При това наред с постановката за творчеството като „освобождение“ от „чувства“, където прозира „субективно-идеалистически“ уклон, той развива и възгледа за обусловеността на „субективното“ от „обективното“, на „чувствата“ от конкретни явления и процеси на външния, независещ от съзнанието на твореца свят (принципи на отражението).

С други думи, както по отношение на психологическите си възгледи, така и по отношение на философската си концепция М. Арнаудов не изхожда от конкретна, единствена философска система (за което го наричат „еклектик“), но тръгва от практиката на творците и търси закономерностите на процеса в сложната и противоречива взаимовръзка на конкретни факти. Това разкрива не толкова „позитивистки“ (а оттам „субективно-идеалистически“) уклони, „еклектизъм“ и пр., а стихийно-материалистическия подход на българския учен към причините, вътрешната динамика и последователността на творческия процес в литературата. Тази връзка с практиката прави изводите му за психологическите страни и особености на творческата дейност актуални и днес, за съвременната диалектико-материалистическа психология на творчеството, при съответните корекции и уточнения.

### 3

Първият крупен научен принос на Михаил Арнаудов в областта на психологията на творчеството е „Към психографията на П. К. Яворов. Съобщения на поета и наблюдения“.<sup>13</sup> Това „индивидуално-психологическо изследване“ той започва с ясното съзнание, че „синтезата“ за „типичния ход на творческия процес“ трябва да се „предхожда от ред индивидуално-психологически проучвания“.<sup>14</sup> В този смисъл изложеният в психографията материал се оценява като „сурово градиво“ за по-късните му студии върху психологията на поетическото творчество, като път към изграждане на „собствен критерий при решението на относните тук въпроси“.<sup>15</sup> И действително, ако сравним структурата на анкетата със съдържанието на „Психология на литературното творчество“, се вижда, че по отношение на проблемите, засегнати в двата труда на М. Арнаудов, и в последователността на тяхното решаване съществена разлика няма.

<sup>12</sup> Вж. Н. Антонов. Трудът на М. Арнаудов „Психология на литературното творчество“ и мястото му в науката за художественото мислене. — В: Изследвания в чест на акад. Михаил Арнаудов. С., 1970, с. 25—37.

<sup>13</sup> М. Арнаудов. Към психографията на П. К. Яворов. Съобщение на поета и наблюдения. — Год. СУ, XII, 1915/1916 г.

<sup>14</sup> Пак там, с. 2.

<sup>15</sup> Пак там, с. 4.



Например и „Психология на литературното творчество“ започва с въпросите за личността на твореца — роля на социалната среда, наследственост, неврози и пр. Последователно се разглеждат психическите явления и връзката им с процеса на творчество: възприятия, наблюдения, чувства, памет, въображение, съзнание и несъзнателно; характера на творческия процес; работата върху стила; функциите на езика в поезията. Но тъждество между двата труда на М. Арнаудов няма, тъй като задачите, които си поставя с тях, и резултатите, до които стига, са от различно естество. Психографията е „сурово градиво“ за по-късните изследвания на творческия процес.<sup>16</sup>

4

Трудът психология на литературното творчество е явление в българската наука, което надживява и недооценилите го „критици“, и превратностите на времето. В него се засягат най-важните, „същностни“ проблеми на творческата дейност — ролята на социалния фактор в процеса на творчество, основанията на психологическия подход, вътрешната динамика и последователност на процеса, проблемите на стила и т. н. С две думи, създаването на художествените произведения е схванато като процес във възможната сложност на неговите компоненти и техните взаимовръзки.

В самостоятелна книга трудът излиза през 1931 г., но това е по думите на М. Арнаудов „второ, значително допълнено и преработено издание на очерките „Към психологията на поетическия опит“ и „Няколко глави от психологията на творчеството“, печатани в т. XII—XIV и т. XV—XVI на Годишник на Софийския университет“.<sup>17</sup>

Независимо от необходимите „добавки и поправки“ Мих. Арнаудов запазва „разпоредата и изложението на материала“, а в „методологическо“ отношение е верен на „същите ония разбирания“, които са го ръководили по-рано и са доста „подробно развити в студиите „Към психографията на П. К. Яворов“ и „Развой на литературната психология“.<sup>18</sup>

При сравняване на указаните студии с първото и второто издание на книгата наистина се потвърждава, че той „прецизира“ структурата на изложението и доуточнява изводи и наблюдения, допълвайки на места с нови примери, но не променя „по същество“ изследването. Например в последното издание на книгата от 1965 г. въпросът за афектите е обособен в самостоятелна глава (трета) и е добавена т. 2 „Личен опит и вживяване“, плюс примери с Толстой, Гончаров и Йовков, но основните изводи и наблюдения, както и начинът на тяхното излагане са непроменени.

В първа глава „Личност и закон“ М. Арнаудов разглежда въпроса за общите предпоставки на творчеството, като отрича мистичното начало при обясняване на творческия процес. Той определя „гения“ като „историко-социална закономерност“, изразена чрез способности и възможност за тяхната реализация в дадено общество, при дадени условия. В този смисъл освен естествени предразположения като даденост нужни са и условия, които да осигурят реализирането на творческата личност. Взаимовръзката между „дадено“ и „придобито чрез опита“ определя многото „преходни стъпала от любителство към творчество“.<sup>19</sup>

<sup>16</sup> По същество не се отличават от Психографията на Яворов и другите анкети на М. Арнаудов — с Кирил Христов и недовършената с Пенчо Славейков — вж. М. Арнаудов. Кирил Христов. Живот и творчество. С., 1967; М. Арнаудов. Из живота и творчеството на Пенчо Славейков (Изповеди и показания на поета). — Съвременник, I, 1921, бр. 1, с. 18—34.

<sup>17</sup> М. Арнаудов. Психология на литературното творчество. С., 1931, с. II.

<sup>18</sup> Пак там, с. III.

<sup>19</sup> М. Арнаудов. Психология на литературното творчество. С., 1965, с. 16.

Особеността на изкуството се заключава според него в „образно-емоционалните комплекси“ на произведенията му. В този смисъл „до поет се издига онази личност, у която преживяно и мечтано“ (неша, присъщи на всеки нормален човек) не „пропадат безследно“, а се „избистрят до закръглени вътрешни цялости“ и намират своя „съвършен израз“.<sup>20</sup>

Частните случаи на „семейна приемственост на художествените разположения“ М. Арнаудов не смята „закон за наследствеността на дарбите“. Изобщо неуместно е за него откъсването и противопоставянето на два фактора: „един съвсем личен“ — предразположенията на таланта, „и един колективен, именно обществените условия и благоприятната за развитие атмосфера. Обикновено — заключава той — последният фактор като безспорна директива за таланта надхвърля значително всичко, което е семейна традиция и влияние на родителите.“<sup>21</sup> Този извод за ролята на обществените условия при формирането на таланта отрича и „расово-психологическите теории“, свеждащи неговата поява до ограничен кръг от фактори, и „тониращите“ функции на болестните състояния. „Творчеството е здраве“ — пише М. Арнаудов. То предполага „хармонично действие на всички духовни сили“ на личността.<sup>22</sup>

Творецът за него е биологически и психически здрав индивид с придобита генетическа информация в качеството ѝ на възможности за творческа дейност, но тези възможности се реализират в конкретна социална среда, в дадени исторически условия. Откъсването на едното от другото — на индивидуално-своеобразното от социалното — е опростяване на представата за твореца. Само в сложната взаимовръзка на едното с другото се изявява талантът.

При изясняване на творческия процес в литературата М. Арнаудов отделя особено място на въпроса за онова „съдържание“, което обуславя творчеството на човека и без което е немислима „всяка“ творческа дейност — „жизненият опит“ на твореца в качеството му на система от възприятия, представи, чувства и пр.

Днес не е съвсем удачно да се разглеждат поединично ролята и участието на възприятия, чувства, представи и др. в процеса на творчеството. Този процес се приема за „динамична“ система на взаимодействие и изява на психическия живот като цяло. Сам М. Арнаудов има съзнание за това.<sup>23</sup> Но във времето, когато творчеството се представя главно за „ирационално“ явление, което не може да се познае и обясни от научни позиции, той стъпка по стъпка руши този несъвместим с научното мислене възглед. И неговата „анализа“ на характера и ролята на отделните компоненти в психическия живот — усещанията, възприятията, вниманието, паметта — няма за цел да изложи равнището на психологическото знание за тях (което е в непрекъснато движение и изменение, а и сам М. Арнаудов няма претенциите на психолог), но да насочи към извода, че тези психически процеси формират и съхраняват „жизнения опит“ на твореца, без който е немислима каквато и да е творческа дейност. В този смисъл материалистическата насоченост на неговите възгледи за творческата дейност се проявява тук в обусловеността ѝ от жизнения опит на личността и в характеристиката на психическите процеси.

Психичното за М. Арнаудов не е затворена в себе си структура (Вундт), а сложна активност с рефлекторен характер. Всеки психически процес (възприя-

<sup>20</sup> М. Арнаудов. Психология на литературното творчество. С., 1965, с. 17.

<sup>21</sup> Пак там, с. 24.

<sup>22</sup> Пак там, с. 34.

<sup>23</sup> Той пише: „Възприятие и чувство, образна и абстрактна мисъл, представи и мускулни усети могат да се делят теоретически в интерес на анализа; на практика обаче те се явяват винаги заедно и преплетени неразривно.“ Психология на литературното творчество. 1965, с. 41.



тие, въображение, мислене) е обусловен от връзката на вътрешното с външното, на човека с жизнените условия на окръжаващата го среда и в него самия. Подчертани са както ролята на „дразнителя“ за възникването на психическия процес, така и актът на „оценка“ за този дразнител, но особено важен е възгледът на М. Арнаудов за функциите на крайния момент в психическата активност — „изразните движения“.

Всички „емоционално-волеви прояви“ — пише той — и преди всичко „афектите“ се разкриват отчетливо чрез „множество физиологически спътници — изразните движения“.<sup>24</sup> Поетът не е в състояние „по самото естество на нещата да надникне пряко в душата на онези, които привличат погледа му“ и за да създаде художествената творба, „търси начин да се възмогне“ до сложния духовен живот на героите чрез системата от „изразни движения“.<sup>25</sup> Създавайки „ясна картина на изразните движения“ и „чрез усредена мисъл върху представите и поводите, които предизвикват чувствата или подхранват страстите“, той „възобновява забелязаното у другите“ и се „вживява“ в него. Поставен в това „настроение“, поетът „улучва вярно думите, които изказват състоянията: думите на лицата, взети в тяхното органическо възбуждение и афектация“.<sup>26</sup>

Способността за „вживяване“, макар да предполага определена „нервна“ организация, не е дадена на твореца „изначално“. Тя се обуславя и от неговия „жизнен опит“.

Особено място в „системата“ на психическата активност М. Арнаудов отделя на т. нар. „несъзнателно“. То е за него „сборно понятие, което може да се разложи на ред черти и да се изучи във връзка с останалите прояви“ на психическия живот.<sup>27</sup>

Исходно е обстоятелството, че „нищо от постъпилото в душата не се губи съвсем“. То може да се намира „дълго време под прага на съзнанието“, за да изпъкне „неочаквано или при потърсване“.<sup>28</sup> И точно в тази относителност на „актуалното“ и „потенциалното“ в психическия живот е разликата между съзнание и несъзнателно.

Вън от жизнения опит на човека е немислима нито съзнателната, нито несъзнателната активност. Творчеството от своя страна с всичко съзнателно и несъзнателно в него е един „цялостен процес, в който едното извиква и подтиква другото“.<sup>29</sup>

Нахвърлил общата картина на психическия живот у твореца — като система от сложни процеси на възприятия, внимание, памет, представи, въображение, мислене, чувства — съдържанията на които съществуват актуално (осъзнават се) или потенциално (не се осъзнават) в процеса на творчество, М. Арнаудов се насочва към генералните проблеми на творческия процес — причините за творческата дейност и нейния механизъм.

„Ако искаме да схванем каузално-генетически същината на поезията — пише той, — ние можем да посочим на първо място нейната роля на мощно средство за вътрешно освобождение... Било че поетът се казва Данте или Гьоте... от меродавно значение за неговото творчество се оказва нагонът да се разкаже душата, да се извади на показ преживяното, да се намери дума за една болка, която гнети духа и се чувства като спънка за вътрешната хармония.“<sup>30</sup>

<sup>24</sup> Психология на литературното творчество. 1965, с. 70.

<sup>25</sup> Пак там, с. 69.

<sup>26</sup> Пак там, с. 76.

<sup>27</sup> Пак там, с. 264.

<sup>28</sup> Пак там, с. 266—267.

<sup>29</sup> Пак там, с. 271.

<sup>30</sup> Пак там, с. 142.



За аргумент служи и Яворовата драма „В полите на Витоша“, чиито наченки се крият „тъкмо в един философски диалог на автора, замислен като катарзис за голямата му тъга“<sup>31</sup>.

Безспорно една от важните особености на художественото творчество за М. Арнаудов е възможността творецът да се „освободи“ от напрежение, което не намира израз във „външни действия“.<sup>32</sup> Но самото това напрежение е резултат на взаимодействието между човека и средата, в която живее. Следователно „причината“ не е просто в „чувствата“ на твореца — както пише М. Арнаудов, — а в сложни явления на обществения живот, които дисхармонизират с потребностите и интересите на личността в обществото и възбуждат определена (положителна или отрицателна) реакция. Чувствата са резултат на причини, лежащи и във, независимо от съзнанието на човека. В този смисъл творчеството е дейност, насочена към специфично (чрез образи, идеално и по законите на определен вид изкуство) възстановяване на „хармонията“ между човека и човешкото битие по проблем, важен за автора и за тези, които ще възприемат творбата му. Творчеството е самостоятелна, съзидателна, човешка дейност. Психологическият момент тук отново е свързан с мотива за творчество и със специфичната организация на вътрешния живот, но се разкрива и социалната обусловеност на творческата дейност, и социалната значимост на проблема, подтикнал към творчество.

Другият важен въпрос, на който дава определен отговор Михаил Арнаудов, е за механизма на творческия процес, за неговата вътрешна динамика и последователност. Творческият процес според него се дели на „два момента“: „концепция и развитие“. Концепцията е „двойният факт на една вътрешна дейност и на един пръв резултат“; „вътрешната дейност“ е обусловена от „външен повод“, който се осъзнава като „подтик“ за творчество или не се осъзнава от поета. Независимо дали се осъзнава или не и дали ще послужи за „материал“ на творчеството, „поводът“ в качеството му на част от жизнения опит на твореца „предизвиква работа на мисълта, като отлъчва настроение“, което се „облича във форма“, настроение, което трябва да намери „своя съсъд“, за да бъде „изживяно“. Белег за творческата активност е това „отлъчено“ настроение, нейна същност, че в „дълбоките кътове на подсъзнанието“ се извършва „свободна групировка на даденото в стари възприятия“, за да се „съчетаят“ те там в „цялостна картина“, която, веднъж завършена, се явява на съзнанието „неочаквано“, в качеството ѝ на „представа“, „наглед“. Пръв „плод“ на творческия процес е „общата представа, основана на сетнешното развито цяло“. От нея възникват „частите и епизодите“ на творбата.<sup>33</sup>

Във връзка с процеса на концепиране — като единство на „вътрешна дейност“ и „пръв резултат“ — се явяват два нови въпроса: а) защо синтезът на жизнен опит в качеството му на концепирана „представа“ („наглед“), от който се извежда художественото произведение, става в „дълбоките кътове на подсъзнанието“, а не в сферата на ясното съзнание; б) има ли критерии за значимостта на този повод в качеството му на „тласък“ за творческия процес, защото иначе всяко нещо от външния свят (явление, случка, процес) при връзката му с емоционалния живот на твореца може да се окаже „повод“ за творчество и той да твори непрекъснато — нещо, което противоречи на художествената практика.

На първия въпрос М. Арнаудов отговаря по следния начин: „Поради теснотата на съзнанието или по-право поради необходимостта да се намират в зрителната точка на съзнанието само твърде малко елементи всяка синтеза на много такива би била там изключена. Ясната представа за едно нещо отстранява по-

<sup>31</sup> Психология на литературното творчество. 1965, с. 150.

<sup>32</sup> Вж. и Л. С. Выготский. Психология искусства. М., 1968.

<sup>33</sup> Психология на лит. творчество. 1965, С., с. 347, 349, 371.



гледа върху всичките неща, които спадат към общата картина. Ето защо последната се подготвя в една полутъма, гдето е възможно да се доловят едновременно всички части, без ни една да се аперцепира преди другите.“ Завършена, новата „цялост“ се явява на съзнанието „изведнъж, неочаквано, без ни едно от нея да изпреваря друго“.<sup>34</sup>

Съвременната диалектикоматериалистическа психология позволява да се внесе допълнителна светлина върху този сложен процес на неосъзната активност по време на творчество.<sup>35</sup>

На втория въпрос М. Арнаудов не отговаря ясно. Наистина той пише, че „поводът откън“ трябва да е свързан с жизнения опит на твореца и да възбуди работа на „мисълта“, да даде „тласък на чувствата“ и да „отлъчи настроение“, което именно се „облича във форма“, за да се „изживее напрежението“, но само в субективната реакция на твореца ли се изразява значимостта на този повод? При това чрез неговото обективизиране по законите на литературното творчество произведението на поета възбужда съответна реакция у читателя — т. е. „поводът“ за творчество е значим както за автора, така и за тези, които ще възприемат творбата му.

Поводът за творчество е социално значим проблем, но неговата социална характеристика М. Арнаудов не разкрива последователно от материалистически позиции.

След процеса на концепиране следва „развитие“ на „поетическата идея“. Развитие е единство на „концентрация“ и „изпълнение“. Концентрацията е „плод на вътрешното внимание“, което се активизира в резултат на „спонтанно“ явилата се концепция, „частите“ на която трябва да се развият, да „добият форма и жизнеспособност“, за да се роди художественото произведение.<sup>36</sup> Белег за концентрацията на поета е „решителното затваряне в себе си, свързано с липса на всякакъв интерес за това, което лежи вън от концепцията“. Но докато концентрацията е свързана с „желанието“ на твореца да „схване спонтанно никналата концепция, от добрата воля да се подложи тя на обсъждане, при което въображението се контролира от будната мисъл“, т. е. докато концентрацията е „съзнателна“ творческа работа, „изпълнението се удава в непредвиден час“ — „когато всичко е дошло до мястото си“ и „нищо не липсва за пълнота и леснота на изображението“. В този смисъл „продуктивното настроение“ се явява като „криза“, като „необходимост да се създава“.<sup>37</sup>

Разбира се, „концентрация от изпълнение и по-нататък тези двете функции като развитие на първоначалната концепция“ се делат само за нуждите на теоретическия анализ — пише Мих. Арнаудов. — „На практика това са процеси и състояния, които се преплитат най-тясно.“ Все пак, щом изпълнението изпревари „съзряването“ на художествената концепция и нейното разгръщане, авторът стига до „недовършени“ произведения и се налагат преработки „едновременно с изпълнението, а често и непосредствено след него“. Преработката не е съкращаване, уточняване на текста („поправка“), а изменение на „самата структура на мотива или на изложението“. Тя ни „поставя пред продукти на нова творческа мисъл“ — резултат на „подновено продуктивно настроение“ и „ново концепиране“.<sup>38</sup>

<sup>34</sup> Психология на литературното творчество, С., 1965, с. 350.

<sup>35</sup> Вж. А. Шерозия. К проблеме сознания и бессознательного психического. Т. I—II. Тбилиси, 1969, 1973; С. А. Петрушевский. Диалектика рефлексивных процессов. М., 1967; С. Т. Лазаров. Психологически аспекти на работата върху ролята. Кандидатска дисертация. С., 1976, и др.

<sup>36</sup> Психология на литературното творчество. 1965, с. 374.

<sup>37</sup> Пак там, с. 387.

<sup>38</sup> Пак там, с. 428.



Определен интерес за съвременния изследвач на творческата дейност представляват обаче и възгледите на М. Арнаудов за „езика на поезията“. Независимо от някои резерви към тях те се подкрепят от нови психологически изследвания и постановки, където думата се разглежда като синтез на човешки жизнен опит с цялото многообразие и активност на съставлящите го елементи.<sup>39</sup>

5

Успоредно с Михаил Арнаудов, а и непосредствено след него проблемите на художественото творчество се разработват във всички развити европейски държави. Състоянието на литературната психология до 20-те години той разглежда подробно в очерка „Развой на литературната психология“.<sup>40</sup> Но особено интересно е състоянието на неговите изследвания от този период с друг един труд, създаден независимо от „Психология на литературното творчество“, в друга обществено-политическа атмосфера, с друга насоченост на научните търсения — „Психология искусства“ на Л. С. Выготски.<sup>41</sup>

Основание за сравняване на двата научни труда е и това, че днес те се принават за „фундаментални“ изследвания по психология на художественото творчество.<sup>42</sup>

Выготски, както и М. Арнаудов, започва научната си работа като литературен теоретик и критик с явно предпочитание към психологическите страни и особености на творческата дейност. „Психология на изкуството“ е създадена докъм 1925 г., когато той е вече „професионален психолог“, но главно като резултат и синтез на „три литературни изследвания — за Крилов, за Хамлет и за композицията на новелата“.<sup>43</sup>

Особеното в психологическия подход на Выготски към творческата дейност е това, че той не приема за „база“ на своето изследване нито психическия живот на автора (който е невъзстановим чрез художествената структура на творбата и не може да се обхване в цялата му сложност при наблюдение), нито „психологията на читателя“, в която царят нееднородност. Основа на психологическия подход към творческата дейност за него е самото художествено произведение, в структурата на което е „кристализирала“ тази система от компоненти и тяхното движение, възстановяването на които позволява да се изясни „механизмът на творческия акт“ в процеса на „създаването“ и на „възприемането на изкуството“. С други думи, „механизмът“ на творческата активност не може да се проследи от или у самия творец, не може да се разкрие чрез изследване на „читателската психология“, но може да се „възстанови“ чрез изследване на неговия продукт (произведението на изкуството), в който е „кристализирал“ творческият процес. Така от позицията на творбата, възплътила движението, процеса на собственото създаване, Л. С. Выготски подхожда към проблема за психологията на творческата дейност.

М. Арнаудов също изследва „структурата“ на готовото произведение при разкриване на сложния живот на художествената творба („литературната морфология“), но той смята, че това е една от възможностите на „литературната наука“ — в частност един от нейните „методи“, редом с който са значими и индивидуално-психологическите характеристики на творческата дейност, и социално-психологическата, идейна и пр. атмосфера, в която се създава творбата („философия на

<sup>39</sup> Пак вж. А. Н. Леонтиев. Проблеми на развитието на психиката. С., 1974 и др.

<sup>40</sup> Вж. М. Арнаудов. Развой на литературната психология. — Год. СУ, XII, 1915/1916

<sup>41</sup> Л. С. Выготский. Психология искусства. М., 1968.

<sup>42</sup> Вж. М. Арнаудов. Психология литературного творчества. М., 1970, с. 5; Л. С. Выготский. Психология искусства. М., 1968, с. 4.

<sup>43</sup> Л. С. Выготский. Психология искусства, с. 15.



литературното развитие“).<sup>44</sup> В този смисъл по отношение на подхода към основните проблеми на творческата психология — причините за творческата дейност и нейния механизъм — българският учен е на по-широки изходни позиции; той ползува и анализа на художествената структура на произведението, и наблюдението на творците, и „компетентната“ реакция на читателя.

Причината за творческата дейност както за Виготски, така и за М. Арнаудов е стремежът към „освобождаване“ (М. Арнаудов) или „погасяване“ (Л. С. Виготски) на психическо напрежение, на „чувства“.

„Изкуството — пише Виготски — е социалното у нас, и ако неговото действие се извършва в определен индивид, това съвсем не значи, че неговите корени и същество са индивидуални. Работата е там, че в процеса на своето съществуване човек за разлика от животните... внася и отделя от своето тяло и апарата на техниката, и апарата на научното познание, които стават оръдие на обществото. Така и изкуството е обществена техника на чувствата, оръдие на обществото, посредством което то въвлеча в кръга на социалния живот най-интимните и най-лични страни на нашето същество.“ Следователно „по-правилно е да се каже, че чувството не става социално, а, напротив, става лично, когато всеки от нас преживее произведение на изкуството — става лично, не преставайки с това да бъде социално“.<sup>45</sup>

Проблемът за социалната природа на човешките чувства и на психическия живот се разгръща по-късно като централна идея в научноизследователската работа на Виготски по обосноваване на „теорията за произхода, структурата и развитието на висшите психически функции“, на „обществено-историческата природа на човешката психика“.<sup>46</sup> Но още на този етап от неговото развитие като учен, макар да тръгва от сходна позиция при разкриване на причините за творческата дейност, той съществено се различава от М. Арнаудов при изясняване на природата на художествените чувства.

За М. Арнаудов творческият процес е проява на собствени, индивидуални в основата си чувства; за Виготски чувствата на твореца са привидно индивидуални — по своята природа те са продукт на социални взаимоотношения и връзки. С други думи, ако М. Арнаудов стихийно докосва материалистическата трактовка на проблема за чувствата и причините за творческата дейност главно чрез постановката за определящата роля на жизнения опит в процеса на творчество, Виготски разкрива последователно диалектикоматериалистическия възглед за социалната природа на човешката психика.

Различията между двамата учени във връзка с проблема за природата на чувствата и на човешката творческа дейност имат дълбоки причини. Особено важно е това, че М. Арнаудов не е психолог и се домогва до собствен психологически възглед главно чрез съществуващото познание за човешката психика до началото на XX в.; Виготски е професионален психолог (след 1924 г.) и създател на една от водещите концепции за психичното в съвременната наука — т. е. тръгвайки от равнището, познато на М. Арнаудов, той се възмогва до собствена концепция за психическия живот, която по принцип е схваната вече в „Психология на изкуството“. От друга страна, не може да се подцени ролята на общественно-политическата и научната атмосфера, в която работят двамата учени: ако в България до 20-те години на XX в. диалектикоматериалистическото разкриване на психическите явления няма дори своите проявящи в научната област, а в Западна Европа наред с идеалистическите концепции се проявява стихийноматериалистическият възглед за психичното, в Съветска Русия делото на Вигот-

<sup>44</sup> Вж. И. Арнаудова. Михаил Арнаудов — човекът и ученият. Литературна анкета и характеристика. С., 1977, с. 58—59, 68—69, 71, 149—150 и др.

<sup>45</sup> Л. С. Виготский. Психология искусства, с. 316—317.

<sup>46</sup> М. Г. Ярошевский. История психологии. М., 1976, с. 429.



ски е в значителна степен дело на търсенията във формиращата се диалектико-материалистическа психология, опряна на фундаментални изследвания (Сеченов, Павлов и др.). Неслучайно шрихираните от Виготски идеи за историческата природа на човешката психика се развиват в стройни научни системи от неговите сътрудници и колеги, между които А. Н. Леонтиев, А. Р. Лурия и др.

Следователно, отчитайки приноса на Виготски в разработката на проблема за природата на човешките чувства и причините за творческата дейност, не трябва да подценяваме възгледа на М. Арнаудов за определящата роля на жизнения опит в процеса на творчество. Този възглед, макар да не решава последователно от диалектикоматериалистически позиции въпроса за природата на човешката творческа дейност, насочва към такова разглеждане на проблема. При това концепцията на Виготски за обществено-историческата природа на човешката психика (и на човешката творческа дейност) се формира окончателно след написване на „Психология на изкуството“, в която се проявява още нестабилността на неговите възгледи за механизма на творческата дейност.

Според Виготски правилно разбиране за механизма на творчеството може да се създаде чрез разкриване на връзката между „фантазия“ и „чувство“. Жизнеността на тази връзка по отношение на изкуството се разкрива главно чрез „закона за еднополюсното изразходване на енергия“, който гласи: „нервната енергия има тенденция за изразходване на единия полюс — или в центъра, или на периферията; всяко усилване на енергетическото изразходване на единия полюс незабавно влече след себе си отслабването и на другия“.<sup>47</sup> В този смисъл изразходването на нервна енергия по „периферията“ (чрез мускулни движения) изключва възможността за активна дейност на въображението (фантазията) и обратно — изразходването на нервна енергия в „центъра“ (чрез дейността на въображението) намалява или прекратява „мускулната“ активност. А тъй като при изкуството става дума за специфичен израз на „чувства“ (без „моторния“ им момент), природата на творческата активност според Виготски не може да се изясни във от взаимовръзката на „фантазия“ и „чувство“.

Тази закономерност на психическата дейност (еднополюсното изразходване на енергия) познава и М. Арнаудов. Той дори я генерализира и стига до неправилния извод, че поетът остава встрани от непосредственото участие в общественно-политическите борби, защото това, което е могъл да направи, го е направил чрез словото.<sup>48</sup>

Виготски не стига до подобен извод, но той генерализира друг момент в цялостния художествено-творчески процес — „ритъма“, — чрез което се разкрива нестабилността на неговия възглед за „механизма“ на творческата активност.

С две думи, ако при Виготски характеристиката на чувството като причина за творческата активност е крачка напред в сравнение с възгледите на М. Арнаудов, то възгледът за вътрешната динамика на творческия акт като „сблъскване“ на противоположни афекти е крачка назад в сравнение с постановката на българския учен за творческия процес като единство на вътрешна активност, пръв резултат (концепция), концентрация и изпълнение.

Различието е главно в това, че докато М. Арнаудов се стреми да разгледа творческия процес като проява на цялостния психически живот на твореца, като сложна система от съзнателна и неосъзната активност, която води до определен творчески резултат, Виготски опростява нещата до естетическите категории съдържание и форма, в структурата на които е заложена динамиката на творческото създаване и възприемане на изкуството. Дедуктивният подход на Виготски в случая (подчиняването на примерите на предхождащата ги теза) пречи на после-

<sup>47</sup> Л. С. Выготский. Психология искусства, с. 249, 266.

<sup>48</sup> М. Арнаудов. Психология на литературното творчество. 1965, с. 156.



дователното извеждане на закономерността от многообразието на фактите. Обратно, въпреки непоследователно материалистическия възглед на М. Арнаудов за творческия процес индуктивният характер на неговия подход го води към вярната линия на художествената практика, според която творческата дейност е противоречиво единство на сложна система от компоненти в движение и развитие — сложност, която не може да се разкрие единствено чрез изследване „структурата“ на творбата.

6

Критическият преглед на изследванията на М. Арнаудов по психология на литературното творчество, съотнесени с равнището, от което тръгва (А. Бине, В. Дилтай и др.), както и с търсенията непосредствено след него (Л. С. Виготски), позволява да се направят изводи за тези негови постановки за творческия процес, които са актуални днес и разработването на които е задача на съвременните изследвачи на творческата дейност.

1. Преди всичко е ясно, че психологическият подход към произведенията на изкуството, към процеса на тяхното създаване и възприемане — т. е. стремежът да се разкрият психологическите закономерности на творчеството, неговият механизъм и последователност — не е каприз на един или друг учен. Този подход е социално детерминиран процес, резултат на изискването за все по-пълно опознаване и научно изясняване на сложните механизми в многообразната човешка дейност и от психологически позиции. С други думи, психологическият подход към проблемите на творческата дейност, създаването на психологията на творчеството като наука е императив на времето, на стремежа за все по-дълбоко и всестранно самопознание на човека.

2. Създадена в България от Михаил Арнаудов главно като дял на литературознанието, психологията на творчеството след него се развива като наука за психологическите принципи и закономерности на творческото създаване и възприемане на произведенията във всички области на изкуството (литература, живопис, музика, театър и т. н.). Опит за такова разширяване и уточняване на предмета на психологията на творчеството е трудът „Психология на художественото възприемане“ от Пеньо Русев,<sup>49</sup> както и поредицата негови статии, студии и лекциите му пред студентите от ВИТИЗ „Кр. Сарафов“ по „Психология на актьорското майсторство“.

3. След М. Арнаудов е излишно да се доказва „поединично“ ролята и участието на компонентите на психическия живот в процеса на творчеството — т. е. безспорна е значимостта на възгледа за творческия процес като проява на цялостния психически живот на твореца — „без ни едно да измества друго“. Задачата днес е проявите на психическия живот в процеса на творчеството да се изследват в тяхната динамична взаимовръзка от диалектикоматериалистически позиции. Основания за такова изследване дава както бързото развитие на диалектикоматериалистическата психология (главно в Съветския съюз), така и практиката на съвременните творци, но не без значение е възгледът на М. Арнаудов за определящата роля на човешкия жизнен опит в процеса на творчество. Този възглед трябва да се уточни и развие във връзка със социалната природа на човешката психика и на човешката творческа дейност.

4. Особено актуален е разработеният от Мих. Арнаудов проблем за вътрешната динамика и последователност на творческия процес (в частност учението за концепцията, концентрацията и изпълнението). Тези въпроси изискват днес

<sup>49</sup> П. Русев. Психология на художественото възприемане. С., 1968.



по-нататъшно развитие и съобразяване с практиката на съвременните творци, с най-новите данни на научната психология и със спецификата на отделната творческа дейност.

5. М. Арнаудов недвусмислено доказва, че синтезът на научното познание за творческия процес се създава чрез конкретни индивидуално-психологически изследвания за отделни творци. Блестящ пример в това отношение е неговият „Психографски очерк за П. К. Яворов“. Задачата е, след като се има пред вид жизнеността на такива изследвания,<sup>50</sup> да се увеличи техният брой в българската наука, като се ползува творчески, без да се прилага механически, съществуващият опит — в частност опитът на М. Арнаудов.

6. Макар да не стои на диалектикоматериалистически позиции, насочвайки се към многообразието, сложността и вътрешната противоречивост на литературните факти при извеждане на една или друга закономерност за литературното творчество, М. Арнаудов по свой път стига до диалектикоматериалистически постановки за характера на творческия процес (главно за вътрешната динамика и последователност на процеса). С други думи, съществената част от неговите изводи и наблюдения по психология на творчеството водят към съвременната диалектикоматериалистическа психология на творческата дейност и могат да се ползват от нея. Не без значение е да се подчертае обаче необходимостта от критическа преоценка на възгледа на М. Арнаудов за творчеството като „освобождение“, който недвусмислено разкрива субективноидеалистически уклон при разработката на въпроса за причините и резултата от творческата дейност.

Независимо от необходимите корекции и уточнения изследванията на Михаил Арнаудов по психология на творчеството (главно фундаменталният труд „Психология на литературното творчество“) са ценен принос в българската и в европейската наука за творческата дейност. За това свидетелствува наред с другото високата оценка, която получи този труд след неговото превеждане на руски език.<sup>51</sup> Но особено важно е и мнението на съветския акад. А. И. Белецкий за „Психология на литературното творчество“.

„Не предполагам никога — споделя той, — че в малка България има такъв значителен труд по психология на литературното творчество. Четох го с необикновено удоволствие, с много голям интерес, и сега мога да Ви кажа следното: по въпросите на творческия процес е писано много, има грамадна литература. Но такава огромна синтеза, подчинена на една авторска концепция, няма никъде. Вашият учен Михаил Арнаудов е написал труд, който представлява голям ваш национален капитал, с който Вие се представяте пред външния свят.“<sup>52</sup>

Съвременната българска наука трябва да съхрани и да развие достигнатото от Михаил Арнаудов в областта на психологията на творческата дейност.

<sup>50</sup> Вж. М. Арнаудов. Кирил Христов. Живот и творчество. С., 1967; Ив. Д. Шишманов. Иван Вазов. Спомени и документи. С., 1976; Сп. Казанджиев. Срещи и разговори с Йордан Йовков. С., 1960, и др.

<sup>51</sup> В Бележката на издателството се казва: „Предлагаемый вниманию советского читателя фундаментальный труд известного болгарского ученого академика Михаила Арнаудова „Психология литературного творчества“ подводит своеобразный итог многолетним исследованиям автора по вопросам психологии художественного творчества и самого творческого процесса прежде всего с точки зрения кичности творца художественного произведения, его опыта, его умения воспринимать и наблюдать, его творческого воображения, способности к живанию и т. д. . . Труд академика Михаила Арнаудова, являющийся своеобразным обзором и многогосторонним исследованием художественного опыта прошлого и творческого процесса в его многогранных проявлениях, будет с интересом встречен широкими кругами творческой интеллигенции, литературоведами, искусствоведами, философами, психологами, которым он дает возможность заглянуть в творческую лабораторию корифеев мировой литературы“ — вж. М. Арнаудов. Психология литературного творчества. М., 1970, с. 5.

<sup>52</sup> Вж. Искра Арнаудова. Михаил Арнаудов — човекът и ученият. Литературна анкета и характеристика. С., 1977, с. 89.